

İki gürcünü rusca danışan görməzsiniz, azərbaycanlılar isə... – Hamlet İsaخانlı

"Siz iki təbrizliyi də farsca danışan görməzsiniz. O yazıqlar öz dillərində oxumayıblar. Amma iki təbrizli farsca danışsa, onlara lağ eləyərlər. Amma bizdə o yoxdur. Azərbaycanın bu tərəfində dilimizə ciddi hörmət olmayıb"

Musavat.com və Xeber365.com saytları Türk dilinin regionda hakim dilə çevrilməsi istiqamətində yeni bir layihəsini davam teririr. Layihə çərçivəsində növbəti müsahibimiz Xəzər Universitetinin təsisçisi və Qəyyuqlar Şurasının sədri, professor Hamlet İsaخانlıdır.

– Hamlet müəllim, türk dilinin regionda hakim dilə çevrilməsi üçün nə dərəcədə əsaslar görürsünüz? Necə düşünürsünüz, bu ideya real ola bilərmi?

– Ümumiyyətlə, ortaq dil anlayışı yeni ideya deyil, İsmayıl Qaspiralı bu fikri “Tərcüman”ında çoxdan ifadə etmişdi: “İşdə birlik, dildə birlik, fikirdə birlik”. Mən buna gerçəkləşməsi çox çətin olan ideya kimi baxıram. Məsələn, Özbəkistanın əhalisi 30 milyona yaxındır. Böyük dövlətdir və öz dili, çağatay ədəbiyyatı, mədəniyyətləri var. Orda hansısa dili hakim dilə çevirmək olmaz. Sadəcə, özbəklərlə belə layihələr eləmək olar ki, gəlin sizinlə öz aramızda öz dillərimizdə danışmaq – özbək və Azərbaycan türkcəsində. Görüşlərdə özbəklərlə azərbaycanlılar rusca danışirlar. Türkiyədə oxumuşlar varsa, Türkiyə türkcəsində danışirlar. Halbuki, özbək dili ilə Azərbaycan türkcəsinin bir yaxınlığı var, qısa zamanda öyrənmək olar. Məsələn, siz gedib Daşkəndə düşsəniz, orda bir ay yaşasanız, o dildə danışacaqsınız və yaxud bir özbək ölkəmizə gəlsə, tezliklə Azərbaycan dilində danışacaq. Çünki dilin bir tezliyi, musiqisi var. Bir az tələffüz fərqləri, müəyyən kiçik qrammatik fərqlər ola bilər. Onlar ilk baxışdan qərribə görünür, amma bir az öyrəşəndən sonra qulaq öyrəşir, fikir başadüşülən olur.

– Hamlet müəllim, biz türk dili deyəndə Azərbaycan dilini yox, Türkiyə türkcəsini, ortaq türk dilində danışmağı nəzərdə tuturuq.

– Ortaq türk dilində danışmaq ideyaları da olub ki, gəlin bütün türk dillərindən hərəsindən bu sözləri işlətməklə bir ortaq dil yaradaq, hamımızın dilinə yaxın olsun. Bu da mənasızdır. Çünki ortaya süni bir dil qoyub, ordan-burdan kombinasiya eləməklə ortaq dil yaratmaq olmur. Ancaq Türkiyə türkcəsi müəyyən mənada ortaq dil ola bilər, yavaş-yavaş ortaq dil rolunu oynamağa başlayıb. Çünki bu ölkələrin içində iqtisadi və bir sıra başqa cəhətdən təsiri, Türkiyə daha çox inkişaf eləyib. Biz o sahələrdə hələ geridəyik. 1980-ci ildə Azərbaycanda çap olunan məqalələrin sayı Türkiyədəkindən çox idi. İndi türklər bizdən 30 dəfə çox məqalə çap edirlər. Sovet İttifaqı dağıldı, böhran yarandı. Türkiyə indi hər baxımdan irəlidedir. Ona görə də Türkiyə türkcəsinin Qafqazda və Orta Asiyada öz nüfuzunu artırma şansı var. Bu yöndə proses gedir, görürsünüz ki, Azərbaycanda türk seriallarına baxırlar və hamı başa düşür. Əvvəllər bir türklə azərbaycanlı rastlaşanda bir-birlərini başa düşməkdə çətinlik çəkirdilər. İndi heç bir çətinlik yoxdur, çünki qadınlar türk seriallarına baxırlar, uşaqlar da cizgi filmlərinə. Nəinki burada, İranda, güney azərbaycanlılarla danışanda görürsən ki, Türkiyə türkcəsindən xeyli sözlər işlədirlər. Nəyə görə? Çünki onların öz dillərində təhsili yoxdur, amma radiodan, televiziyanı, bəzən də təhsil almağa gedəndə elə türk dilini eşidirlər. Ona görə də Türkiyə türkcəsi müəyyən mənada ortaq dil ünsürü olmağa namizəddir.

– Bəs bu mənada Azərbaycan dilinin vəziyyətini necə dəyərləndirmək olar?

– Bu gün Azərbaycan dilinin durumu ağırdır. Azərbaycana gəlib yaşayan, işləyən xaricilərə Azərbaycan dilindən tanışmaq tələbi qoymaq lazımdır. Yoxsa biz Türkiyədən gələnlə Türkiyə türkcəsində danışıq, İngiltərədən gələnlə ingiliscə, Rusiyadan gələnlə rusca. Niyə Türkiyəyə gələn hər hansı xarici türkcə öyrənir? Çünki məcburdur, başqa cür mümkün deyil. Bizdə isə azərbaycanlılar öz dillərini inkişaf etdirmək, sevdirmək əvəzinə, başqa dillərə adaptasiya olunurlar. Bir ara bir min il fars dilində danışıq, yazdıq. Fars dilindən rus dilinə, rus dilindən də ingilis dilinə keçmişik.

Bir zaman Azərbaycan dili Qafqazın əsas dili olub. Qafqazda gürcülər, ermənilər Azərbaycan dilində danışıqlar. Bu barədə əlimizdə külli miqdarda sənədlər, kağızlar var. Alman yazıçı Bodensdedt yazırdı ki, Tiflisə gəlib düşəndə birinci işim tatar dili, yəni Azərbaycan dili müəllimi axtarmaq oldu, çünki bu dil olmadan burada mümkün deyil. Erməni də, gürcü də bu dildə danışır, ən çox yayılmış dildir, bu dillə hər yerə gedə bilərsiniz. Ancaq indi elə deyil. Təbii ki, ermənilərlə aramız pozuldu, gürcülər də dillərini inkişaf etdirdi, yəni Qafqazın özündə Azərbaycan dilinin yeri xeyli zəifləyib. Azərbaycanın özündə zəifləyib, çünki dilin inkişaf strategiyası yoxdur. Bu baxımdan, biz gərək dilimizi ən azı bu türkdilli xalqlar arasında qarşılıqlı şəkildə inkişaf etdirək. Qarşılıqlı əlaqələrin gücləndirilməsi sahəsində işlər görmək, ortaq dil və mədəniyyət baxımından Azərbaycan regionunda mərkəz ola bilər. Nə mənada? Çünki o tərəfimizdə Orta Asiyadır, bu tərəfimizdə Türkiyə. Coğrafi olaraq mərkəzik və bir çox mənada güclü ölkəyik. Musiqi mədəniyyəti, digər mədəniyyət ünsürləri var və bunları əsas tutaraq mərkəz rolunu oynamağa çalışa bilər.

– **Hamlet müəllim, bax deyirsiniz, ortaq dil yaratmaq böyük ideyadır. Amma özünüz də vurğuladınız ki, iki türk lideri, nümayəndəsi görüşəndə rus dilində danışır. Baxın, problem budur. Ən azından çalışıb-çabalayıb elə etmək olmazmı ki, iki türk bir araya gələndə rus dilində yox, türk dilində danışıqlar?**

– Bəli, problem budur, onlar bir-bilərini başa düşürlər. Sovet İttifaqı dağıldan 1-2 il sonra idi, Marmara Unversitetində doktorantlara dərs deyirdim. Orda türk dili və mədəniyyətinə dair konfrans keçirilirdi və Orta Asiyadan, Azərbaycandan, Krımdan, Kazandan nümayəndələr gəlmişdi. Konfransın açılışında dedilər ki, gələn hərəməz öz türk dilimizdə danışaq, rus dilində yox. Hamı bu təklifi alqışladı. Türklər öz dilində danışıq, hamı başa düşdü. Azərbaycanlılar danışıq, başa düşdülər. Qırğız danışmağa başlayanda heç nə başa düşmədik. Növbət çıxışçı danışıq, yenə heç nə başa düşmədik, hay-küy qalxdı. Xahiş elədilər ki, rus dilinə keçin. Yəni bu dillər, ölkələr arasında elə böyük əlaqələr, öyrənmələr yoxdur ki, onlar yaxşı başa düşsünlər.

Ona görə də düşünürəm ki, türkdilli ölkələrdə türk dilinin təsirini artırmaq lazımdır. Məsələn, Gürcüstanda türk dilinin təsiri artır. Niyə görə? Birincisi, Rusiya ilə araları yoxdur. Türkiyə böyük dövlətdir, yanlarındadır, böyük ticarət əlaqələri var. Gürcülərin xeyli hissəsi Türkiyəyə işləməyə gedir. Türkiyədə uşaqlara, qocalara baxan dayələrin, bəlkə, yarımından çoxu gürcülərdir. Türkiyəyə gedirlər, qısa bir vaxtda türk dilini öyrənirlər və danışıqlar. Ticarət əlaqələri var, gedib-gəlirlər, işlə bağlı məktublaşmaq lazım gəlir. Məktublaşanda da ya türkcə yazışırlar, ya türkcə. Gürcüstanda, həmçinin, Türkologiya ixtisası var.

“Biz özümüz öz dilimizə hörmət etməsək, gürcü bu dildə danışarmı?”

– **Bəs Gürcüstanın Azərbaycan və Türkiyə arasında tranzit ölkə olması burda türkcəni ünsiyyət vasitəsinə çevirə bilərmi?**

– Gürcülər çox millətçidir. Sovet İttifaqında ən qatı millətçilər gürcülər olub. 1930-cu illərdə Sovet İttifaqında konstitusiyada rus dilinin rəsmi dövlət dili olduğu yazılında gürcülər üsyan elədi ki, biz istəmirik. Bunun üstündə qırğın düşdü, adamları həbs elədilər. Ondən sonra hər kəsin öz dili qeyd olundu. Yəni onlar dillərinə qarşı da çox həssasdırlar. İki gürcü, ikisi də rus dilində təhsil alır, ancaq bir-biri ilə gürcü dilində danışırlar. İki azərbaycanlı kimi rusca danışırlar. Siz iki təbrizli də farsca danışan görməzsınız. O yazıqlar öz dillərində oxumayıblar. Amma iki təbrizli farsca danışsa, onlara lağ eləyərlər. Amma bizdə o yoxdur. Azərbaycanın bu tərəfində dilimizə ciddi hörmət olmayıb. Sovet dövründə Azərbaycan dilini pis keçiblər, məktəblərdə o dildə zəif danışmaq qəbahət sayılmayıb, rus dilində zəif danışmaq qəbahət sayılıb. Biz özümüz Azərbaycan dilinə, türk dilinə hörmət eləməsək, gürcü niyə bu dildə danışmağa məcbur olacaq? Orada elə şərait yaratmaq lazımdır ki, gürcü məcbur olsun. Ümumiyyətlə, boş səbəbə görə dil öyrənmək olmur. Bu gün niyə hamı ingilis dilini öyrənir? İngilis dilini sevdikləri üçün? Yox. İngilis dilini öyrənməyə məcburdurlar, çünki başqa cür işləri getmir. İş adamları iş üçün, tələbələr təhsil almaq üçün, ümumilikdə hər kəs internetdə axtarış aparmaq üçün öyrənməlidir. İngilis dilinin nə tələffüzü, nə qrammatikası mükəmməldir. Onlar özləri öz qrammatikalarına və tələffüz qaydalarına lağ edirlər. Bu dilin qrammatikası da orta əsrlərdən qalan qrammatikadır. Amma bütün dünya bu dili öyrənməyə məcburdur və öyrənir. Çünki lazımdır.

– **Azərbaycan dilinə münasibətdən danışırsınız. Bu layihə çərçivəsində bir çox müsahiblərimizə sualı verdik ki, dilimiz Azərbaycanda dominantdır mı? “Yox” deyənlər də oldu. Bəs siz necə düşünürsünüz?**

– Mən düşünürəm ki, dominantdır, amma o dərəcədə də yox. Dominantdır nə mənada? Əhalinin əksər hissəsinin bildiyi dildir, dövlət sənədləri azərbaycancadır, dövlət danışıqları Azərbaycan dilində gedir. Təhsilin əsas hissəsi Azərbaycan dilindədir. Bu mənada Azərbaycan dili əsas dildir. Amma dilin gücü, dilə olan hörmət bir az başqa məsələdir. “Dominant” sözünün özü birmənalı söz deyil. Yəni üstünlük təşkil edən dominantdır. Bu, göstəricidir, əlbəttə. Dilin nüfuzu aşağıdır. Əhalinin danışdığı dili Azərbaycan dilidir, hökumətin dili Azərbaycan dilidir, məktəblərin çoxunun tədris dili Azərbaycan dilidir, amma nə olsun, dilin nüfuzu aşağıdır.

“Azərbaycan dilinin nüfuzunun artırılması həm hökumətdən, həm vətəndaşlardan asılıdır”

– **Siz bir ziyalı kimi dilimizin nüfuzunun yüksəlməsi, ona münasibətin dəyişməsi üçün hansı addımların atılması tövsiyə edirsiniz? Siz də vurğuladınız, özümüz də müşahidə edirik ki, məhz dilə münasibətdən irəli gələn məqamdır ki, valideynlər artıq uşaqlarını bağçaya belə qoyanda, rusdilli bölməyə yazdırırlar.**

– Çox çətin məsələdir. Sadəcə, mən fikirləşirəm ki, dilin güclü olması üçün ölkə çox güclü olmalıdır. Azərbaycan nə qədər güclü olsa, Azərbaycan dilinin nüfuzu da qalxacaq. İqtisadi cəhətdən çox güclü olmaq, demokratik cəhətdən çox güclü olmaq, təhsil və elm baxımından güclü olmaq, mədəniyyət baxımından güclü olmaq – hamısı səbəbdir. Yəni ölkə güclənməlidir və onun vətəndaşı fikirləşməməlidir ki, mən sabah hara gedim, harada yaşayım, harada işləyim? Gərək, o, gələcəyi üçün təşviş keçirməsin. Güclənmək üçün də bir sıra şeylər vətəndaşın üzərinə düşür, bir sıra şeylər hökumətin üzərinə. Hər iki tərəf fikirləşməlidir, bu kimi məsələlər bir tərəf fikirləşməklə olmur. Çünki siyasətin hüquqi çərçivələrini hökumət müəyyən edir. Bu baxımdan dövlət, xalq güclü olsa, onun dili də güclü olur, zəif olanda dilinə hörmət də az olur.

Niyə ərəb dilini Azərbaycanda öyrənənlər çox deyil? Dünyada 30-40 ərəb ölkəsi var, körfəz ölkələridir, varlıdırlar; Səudiyyə Ərəbistanı, Dubay, Küveyt. Ancaq ərəb dilini biznes dili kimi

öyrənən yoxdur. Çünki ərəb ölkələrində yüksək elm və mədəniyyət görmürlər. Avropada gördüklerini görmürlər, Fransada gördüklerini görmürlər. Dubaydır, bir dünya bazarıdır, get bazarlığını elə, gəl. Heç ərəb dilini bilmək lazım deyil, ingilis dili sənə bəsdir. Yəni cəlbedici deyil. Niyə fars dilinə böyük rəğbət yoxdur? Çünki cəlbedici deyil, insanlar gedib İranda yaşamaq istəmirlər. Bu gün alman dili ingilis dilindən sonra ən çox rəğbət görən dildir. Biz universitetdə sorğu aparmışıq: “Ən çox hansı dili istəyirsiniz?” Cavab alman dilidir. Çünki Almaniya böyük dövlətdir. Avropanın mərkəzində iqtisadi cəhətdən ən sağlam dövlətdir. Böyük Almaniya var, yanında Avstriya var, İsveçrə var. Burada tibb oxuyan iki tələbədən biri fikirləşir ki, mən universiteti bitirəndən sonra gedib Almaniya təhsilimi davam etdirim. Çünki onların güclü proqramları var. Yəni alman dilinə rəğbət dilin gözəlliyinə görə deyil.

– Bəs xalqların dilimizə münasibəti sizi qane edirmi?

– Qərb xalqları, ümumiyyətlə, dünya xalqlarının belə bir siyasəti var: məktəbdə onlara öyrədirlər ki, maraqlandığınız ölkənin dilini öyrənmək lazımdır. Azərbaycana gedirsinizsə, Azərbaycan dilini öyrənmək lazımdır. Ona görə də siz baxın, amerikalılar və ingilislər buraya gələndə Azərbaycan dilini öyrənirlər. Bəziləri öz ölkələrində öyrənib gəlirlər. Məsələn, səfirlər.

“Bu, Azərbaycan dilini öldürmək olar”

– Biz bayaq bu məsələyə toxunduq. Artıq azərbaycanlılar türk seriallarını izlədiyində Türkiyə türkcəsini müəyyən qədər başa düşürlər. Amma bu, türk dilini bilmək deyil. Layihə çərçivəsində Sabir Rüstəmxanlı belə bir təklif irəli sürmüşdü ki, məktəblərdə müəyyən sinflərə qədər türk dili xarici dil kimi tədris olunsun. Amma belə bir fikir də yarandı ki, xarici dil demək artıq türk dilini bizdən uzaqlaşdırır.

– Mən o fikrin əleyhinəyəm. Bu, artıq Azərbaycan dilini öldürmək və onsuz da aşağı olan nüfuzunu məhv eləməkdir. Əksinə, mən fikirləşirəm ki, məhz Azərbaycan dilinin, Azərbaycan türkcəsinin tədrisinin gücünü artırmaq lazımdır. “Azərbaycan dili” dərslində Azərbaycan dilinin türk dili olduğuna, digər türk dillərinə dair bir neçə paragraf ola bilər. Türk dillərinin müqayisəsi aparıla bilər. Ancaq Azərbaycanda xüsusi dərslər kimi tədris eləmək Azərbaycan dilini sadəcə yox eləmək deməkdir.

– Hamlet müəllim, əgər regionda türk dilinin hakim dil olmasına nail olursa, bu, onun beynəlxalq səviyyədə yayılmasına, BMT-də altıncı dilə çevrilməsinə gətirib çıxara bilərmi?

– Ola bilər, ancaq yenə deyirəm ki, bu, çox çətin məsələdir. Düşünürəm ki, yaxın illərdə belə bir nəticə ola bilər. Amma türkdilli ölkələrdə və müəyyən mənada onların təsirində olan ölkələrdə türk dillərinin nüfuzunu artırmaq sahəsində işlər gedə bilər. Ona görə də türkdilli ölkələrin özündə öz dillərinə hörməti, nüfuzu artırmaq, ondan sonra qonşu ölkələrdə təlim-tədris vasitəsi ilə, biznesin inkişafı ilə, dili müəyyən dərəcədə yaymaq olar. Əslində, haqlısınız, elə o mərhələdən başlamaq lazımdır ki, iki türk vətəndaşı bir-birini başa düşsün.

Məsələn, bizim Özbəkistana bir tələbə göndərməyimiz, tələbə almağımız varmı, yox. O zaman hansı türk dilinin güclənməsindən söhbət gedə bilər? Yaxşı əlaqələr qurulmalıdır. İdeoloji nəzəriyyələr yaratmaqla heç nə olmaz.

– Yeri gəlmişkən, layihə çərçivəsində Xəzər Universitetinin Təhsil dekanı Elza Səmədli ilə də müsahibə etmişdik. Onun sözlərinə görə, artıq ortağ türk dilinin yaranması üzrə müəyyən

irəliləyişlər var. Türkdilli dövlətlərdən gələn məruzçilər konfranslarda məruzələrini qarışıq türk dilində söyləyirlər.

– Hə, oxumuşdum onun müsahibəsini. Dediği sözlərin xeyli hissəsi ilə razıyam. Ancaq qəribə bir fikir səsləndirmişdi ki, Azərbaycanın hər hansı universitetində oxumaqdansa, Türkiyənin ən zəif universitetinə getmək daha yaxşıdır. Yəni onların ən zəif universiteti belə bizim ən yaxşı universitetimizdən güclüdür. Qətiyyənlə deyil. Türkiyənin xeyli universiteti orta məktəb səviyyəsindədir. Türkiyədə möhtəşəm universitetlər var; Orta Doğu Texniki Universiteti, İstanbul Texniki Universiteti, Koç Universiteti, Sabançı Universiteti, Bilkənt Universiteti, Hacəttəpə Universiteti, Van Universiteti... Amma Türkiyədəki universitetlərin əksəriyyəti zəifdir. Elə söz demək olarmı? Azərbaycandan, bilirsiniz, nə qədər tələbə oxuyur orda? On altı min. On altı min tələbənin böyük hissəsi Türkiyənin çox zəif universitetlərində oxuyurlar. Pulsuz oxuyurlar, asan oxuyurlar, azad oxuyurlar, imtahansız qəbul olurlar və sairə. Ona görə də, bu cür fikirlərlə insanlarda çaşqınlıq yaratmaq olmaz.

Sevinc Fədai